

ШАМАНІЗМ ЯК ІСТОРИЧНА ФОРМА ОПРЕДМЕТНЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Простежуючи зміст соціальних і духовних пертурбацій в сучасних державних поліетнічних утвореннях та міжцивілізаційних відносинах, дослідники натикаються на цікавий парадокс: наявність в ідеологіях національних або релігійних рухів прагнення прилучитись до найсучасніших суспільних реалій сусідить з гальванізацією давноминулих світоглядних і соціальних структур. В своїх пафосних, піднесено-трагічних, а нерідко й спустошливо-екстремістських формах ці процеси є своєрідним виявом бунтівного протесту широкого спектру державних, етнічних, політичних, релігійних утворень проти відведеної їм ролі статистів у геополітичних, цивілізаційних зрушеннях сучасності.

Але чому при цьому впроваджуються в суспільну практику архаїчні духовні феномени, як, наприклад, справжній ренесанс шаманістських вірувань в центрально-азіатських, африканських та навіть і європейських суспільствах?

Насамперед, до цього підштовхують домінуючі форми глобалізаційних процесів, гору в яких беруть потужні тенденції до нівеляції культурних своєрідностей чи то окремих етносів, чи то цілих культурно-історичних спільнот. На противагу цим тенденціям суб'єкти національних традицій культивують у своїх соціумах ті культурні реалії, які вирізняють даний соціум від інших, підкреслюють його самобутність, подовжують його історію. Тому й починають відроджуватись давновибуті з ужитку духовні й соціальні продукти. В країнах Центральної та Південно-Східної Азії, Північної і Центральної Америки, в окремих регіонах Росії одним з таких продуктів, який сьогодні піддається інтенсивному відновленню, є шаманізм.

По-друге, зростання динаміки соціальних процесів, проникнення світових проблем в донедавна ізольовані суспільства й спільноти несуть з собою – як один із побічних ефектів – зростання психологічної напруженості й психічних захворювань. Це теж підживлює звернення до призабутих раніше методів лікування нервових і психічних хвороб: замовлянь, магії, шаманізму тощо. Додамо до

цього маргіналізацію цілих соціальних верств, раніше успішних і стабільних, зникання узвичаєних, зрозумілих моральних чи педагогічних норм і утвердження натомість незвичних і парадоксальних, з погляду логіки. Як і багато століть тому, це спонукає свідомість звертатись до позанаукових способів пізнання, лікування, соціальної адаптації. Не оминає цей процес і середовище людей з сучасною освітою й новітніми професіями. Шаманізм надає вельми поживний ґрунт для такої легітимації.

До поширення містичних форм осягнення світу сучасну людину підштовхує не тільки психологічний, а й когнітивно-теоретичний контекст її самовідчуття. Постмодернізм, акцентувавши варіабельність наукового й філософського бачення світу, гальванізувавши ірраціональність в його сприйнятті та перетворенні, закономірно актуалізує й спроби пошуку, віднаходження генетичних коренів цього типу світовідношення.

То ж не дивно, що європейські філософи кінця ХХ ст. не тільки активно звертаються до вивчення архаїчних форм суспільної свідомості, а й намагаються простежувати їх вплив на сучасний світогляд. Сліди такого вивчення знаходимо і в працях Володимира Шинкарука. В статті “Поняття культури. Філософські аспекти” видатний вчений намагається здійснити аналіз сучасних реалій української культури через вивчення їх історичного генезису, через розгляд форм історичної самосвідомості культури. Досліджуючи генетичні корені цієї самосвідомості, В.І.Шинкарук виділив дві її найперші історичні форми. Найархаїчнішою видозміною суспільної самосвідомості людини була, на його думку, родова самосвідомість, а формою її опредметнення в знаковому символічному вигляді був тотемізм [7, 9]. Культура в контексті тотемізму уявляється як продукт творчої діяльності богів та культурних героїв, природа яких якнайтісніше пов’язана з тотемами.

Іншою формою історичної самосвідомості культури В.І.Шинкарук вважав експліковане в текстах давньогрецьких філософів (зокрема, Платона) поняття про культуру як опредметнену людську культуротворчість, як “культурну самотворчість людини та виховне, культурно-освітнє засвоєння її досягнень з покоління в покоління”. Освоєння ж людьми культури на цьому етапі здійснюється “в системі суспільного: сімейного, громадського та державного виховання й освіти” [7, 12], тобто через систему соціальних інститутів.

Ця позиція вибудована на здобутих істориками, археологами надійних свідченнях з життя й культурного генезису первісних соціумів, тому вона й сьогодні має продуктивний характер. З іншого боку, сьогодні ми маємо в своєму розпорядженні результати новітнього дослідження етнографами, релігієзнавцями світогляду первісних суспільств протягом ХХ століття – особливо результати польових досліджень племен Східного Сибіру, Полінезії, Центральної Азії, Північної Америки. Результати цих досліджень дають можливість зробити висновок, що способи опредметнення культури на ранніх етапах соціоантропогенезу названими вище формами не обмежуються. Можна з впевненістю стверджувати, що ще одним архаїчним різновидом історичного становлення культури, а заодно і її історичної самосвідомості, виступає *шаманізм*.

Що ж являє собою шаманізм з погляду його культуротворчої функції? Як робоче визначення будемо вважати, що шаманізм – це сукупність світоглядних уявлень, міфологічних знань, обрядових дій, вироблених в процесі шаманських практик.

Видатний дослідник архаїчних культур, релігієзнавець Мірча Еліаде в своїй розвідці “Шаманізм: архаїчні техніки екстазу” позиціонує феномен шаманізму як одну із найархаїчніших форм екстазу і поміщає його в контекст магічних, містичних форм духовної діяльності людини [2, 12], особливо виділяючи фактор екстатичного характеру діяльності шамана. А пізніше М.Еліаде висловлюється ще категоричніше: “Шаманізм не є власне релігією; це сукупність екстатичних і терапевтичних методик, мета яких – вступити в контакт з паралельним, але невидимим світом духів і забезпечити себе їх підтримкою для управління справами людей” [3, 318].

Але в тому й суть, що шаманізм – це не просто сукупність практик. Навіть наведена думка М.Еліаде та Куліано наштовхує на висновок, що шаманізм вибудовується на базі *вже існуючої потреби* людини вступити в контакт з іншими світами й вищими істотами; він викликаний до життя *вже існуючим досвідом* досягнення цього контакту. Відтак, зводити шаманізм до сукупності екстатичних технік було б неправильно. Вступати в контакт з духами, не маючи уявлення про світ і походження цих духів, про їх функції, не відаючи, добрі вони чи злі і наскільки вони могутні щодо інших духів чи земних реалій, не будучи в курсі щодо вразливих місць духовних істот, просто неможливо. Відтак, з необхідністю виникають і

актуалізуються елементи міфології та ритуалів, що повинні входити в шаманізм не тільки як передумова, а і як його іманентна складова та його витвір. Шаманські тексти-розповіді – це складний продукт накопичених етносом і перероблених, переосмислених шаманом знань, норм, настановлень і реакцій, помножених на медіативні якості й артистичні здібності шамана. Шаманізм у своїх різноманітних виявах (шаманізм присутній практично в усіх відомих нам архаїчних культурах) синтезує в собі різні космогонічні уявлення, відмінні між собою вищі духовні істоти з несхожими функціями, ролями й ієрархіями і в такий спосіб вбирає в себе вже існуючі міфологічні уявлення (шаман продукує свої розповіді у контексті наявних міфопоетичних традицій, його “духи-помічники” мали свої “біографії”, які брались з наявних в духовній спадщині оточуючої його спільноти міфів; шаман, звертаючись до духа чи бога, переповідав міф про нього). Відтак, шаман постає спадкоємцем міфологічних форм духовно-практичної діяльності людини. Дослідниця сибірських різновидів шаманізму О.Новик зауважує, що камлання шамана не можна виривати з тіла родових та промислових обрядів, незважаючи на ту обставину, що одні здійснюються шаманом (в тих спільнотах, в соціальній структурі яких є соціальна група шаманів), а інші – рядовими членами колективу [5, 109]. Як свідчать дослідники бурятського, алтайського шаманізму, шамани переосмислювали в своїх міфах, згідно з традиціями і завданнями шаманських практик, також і давнє, первісне мистецтво [4]. Отже, шаманізм – це надбання загальної культури, виробленої людством, і реалізує себе він також через цілий клас культурних явищ (танець, музична родова культура, родові обрядові дії). Тож дуже сумнівним здається твердження, ніби шаманізм в своїй глибинній суті “заснований на вірі в спілкування шамана, який перебуває в стані ритуального екстазу (камлання), з духами” [6, 278], адже в цьому визначенні в шаманізмі абсолютизується його психічна складова, а натомість з нього елімінується культурно-історичний зміст. Шаманізм неприпустимо ототожнювати із зовнішніми виявами акту камлання, як неприпустимо, скажімо, ототожнювати християнську релігію з обрядами, які виконує християнський священнослужитель.

Але для нас значно важливіше інше. Діяльність шамана не обмежувалась функцією відтворення вже існуючих продуктів духовного розвитку. Ще більшою мірою шамани продукували

принципово нові світоглядні уявлення: творили нові міфи про походження світу, першолюдини, флори і фауни, перших шаманів, міфи про походження хвороб і т. ін. Так творилась шаманістська міфологія, яка принципово відрізнялась від попередніх тотемістських міфів, адже головною особою тут виступає вже не бог, не дух, а жива (хоч і переображена) людина-шаман, яка діє не за велінням вищої духовної сили, а часто всупереч їй, відвойовуючи в неї душу хворого. Шаман сміливо йде на бій з духами, відстоюючи інтереси роду чи племені. До того ж шаман в свідомості його сучасників постає як істота, яка народжена двічі – один раз природним чином, вдруге – будучи породженим духами [1, 55], а отже, – як втілений симбіоз тілесного й духовного начал, де духовне має безперечний пріоритет перед тілесним, бо головне в діяннях шамана – прориви в сферу трансцендентного – здійснюються його душею.

Таким чином, людина в шаманізмі онтологічно постає вперше в історії суспільної самосвідомості не іграшкою, не піщинкою в руках всевладних небесних сил, а істотою, наділеною власною волею, власною могуттю й активністю. Шаманізм першим в історії духовності рішуче утверджує самостійно-дієву роль людини в світо- і культуротворчих процесах. Якщо в тотемістському світогляді людина усвідомлює себе нащадком міфічного родового предка, а навколишній світ і культуру – як продукт діяльності того ж таки предка (котрий створив цей світ і цю культуру яко простір і життєвий матеріал для свого роду), то в світогляді шаманізму суть проблеми полягає в іншому. Фізичний і культурний світ (або точніше – частину цих світів) створили боги й духи частково в процесі своєї самостійної діяльності, а частково (і це особливо прикметно!) – у співдії з першими шаманами. А це вже означає, що в шаманізмі культура усвідомлюється не просто як слід діяльності надлюдських істот, а і як процес співдії, безпосередньої взаємодії людини з вищими силами. При цьому – особливо наголосимо – дії людини в міфології шаманізму часто мали активний, спонукальний характер навіть щодо вищих духовних сил. Значення цієї обставини для історичного становлення культури, для становлення особистості, людської самосвідомості переоцінити важко. Крім того, хоч базовою соціальною структурою в шаманізмі теж виступає рід або пле'мя, все ж шаманізм вже обертає на дійсність перші важливі зусилля людини на шляху усвідомлення себе як істоти надродової.

Значення шаманізму як окремої історичної форми суспільної самосвідомості неможливо зрозуміти також поза врахуванням його впливу на подальший розвиток духовної культури людства. Розповіді шамана про свої “подорожі” ставали надбанням його слухачів, членів роду та племені, потім поширювались в середовищі інших спільнот і згодом перетворювались на священні тексти. Відламки таких текстів продовжували існувати і після зникнення самого шаманізму як в соціальній структурі, так і в духовній культурі тих соціумів, в яких вони раніше функціювали. Потужні впливи й елементи шаманізму збереглись в народних казках багатьох народів, трансформувались в тексти замовлянь, зашіптувань, заклинь, обрядових пісень. Зокрема, багато українських замовлянь, обрядових (в тому числі й весільних) пісень та народних казок, записаних в різних регіонах України, зберегли в собі не тільки шаманські міфи, а й рідкісні деталі “подорожі” шамана, обряду камлання, посвячення в шамани та ін. Тому важко уявити фольклор нашого народу і породжені ним норми традиційної моралі, метафізичні уявлення, екзистенціальні переживання власної смертності чи смислу людського існування поза впливами шаманізму.

В світогляді шаманізму вперше в історії продукується досвід охоплення світу природи й культури як самоданості, в ньому здійснюється спроба пояснити зв'язок людини зі світом не з точки зору діяння вищих духовних сил, а з точки зору самої людини – її дій, її інтересів та ідеалів. Це знайшло свій подальший розвиток в етіологічних казках, які є в усіх народів світу. Шаманізм виступає також як історична форма опредметнення в системі символів, у знаковій формі (крім міфів, сюди належить і образна символіка у вигляді малюнків та орнаменту на одязі шамана, на культових предметах, в танцях шамана, мелодиці пісенного супроводу його дій) нових форм чуттєвості, які також становлять невідкличний елемент суспільної самосвідомості.

Але найважливіше тут те, що в шаманізмі опредметнюється історично перша інтуїтивно-індивідуальна форма прориву людини до трансцендентного.

Крім того, космологічні та космогонічні погляди шаманізму, міфи, створені самими шаманами і домислені слухачами та переповідниками, як відзначали дослідники, послужили підвалинами для народження нових релігій. Виникнення ж нової релігії майже

завжди несе в собі трансформацію свідомості і зміни в історичній пам'яті як елемент цієї трансформації.

Шаманізм, отже, творив новий тип світогляду, стверджуючи цим себе як нову форму духовно-практичної діяльності людини. Тому вже за самою своєю природою шаманізм постає як нове за змістом опредметнення тих духовних продуктів, за допомогою яких люди архаїчних цивілізацій осмислювали природу світу і природу самих себе. Будучи ж суб'єктом цього опредметнення, шаманізм виступає як самостійна історична форма суспільної самосвідомості.

Література

1. *Басилов В.Н.* Избранники духов. – М., 1984.
2. *Элиаде М.* Шаманизм: архаические техники экстаза. – К., 1998.
3. *Элиаде М., Кулиано И.* Словарь религий, обрядов и верований. – Спб, 1997.
4. *Манжигеев И.А.* Бурятские шаманистские и дошаманистские термины. – М., 1978.
5. *Новик Е.С.* Обряд и фольклор в сибирском шаманизме (опыт сопоставления структур). – М., 1984.
6. Шаманство // БСЭ. – М., – Т. 29.
7. *Шинкарук В.І.* Поняття культури. Філософські аспекти//Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996.